

SLOVANÉ:
NACIONALISMUS
A NÁRODNÍ STEREOTYPY

Editoři:

Mgr. Hana Kosáková, Ph.D. (literatura)

PhDr. Marek Příhoda, Ph.D. (dějiny a kultura)

Červený Kostelec / Praha
2023

Tato publikace vznikla s podporou Akademického centra Borise Němcova
pro výzkum Ruska na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v rámci
programu Cooperatio AMES – Asian, Middle Eastern
and European Studies.

 Russia Altera
Dějiny · kultura · duchovnost

Předseda ediční rady:
prof. ThDr. Jan Blahoslav Lášek (Praha)

Recenzovali:
prof. PhDr. Petr Kaleta, Ph.D.
Mgr. Petr Stehlík, Ph.D.
doc. PhDr. Jan Vorel, Ph.D.

© Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2023
© Pavel Mervart, 2023
© Mucha Trust

ISBN 978-80-7465-650-7

OBSAH

Ediční a redakční poznámka 9

I. LITERATURA

ПЕТРА ГРЕБЕНАЦ
Категория национальной идентичности в рассказе
В. Сорокина *Марфушина радость* 13

ALŽBĚTA RŮŽIČKOVÁ
Stereotypy a archetypy v tvorbě Olgy Tokarczuk –
se zaměřením na interpretaci knih *Denní dům, noční dům*
a *Běguni* 27

II. DĚJINY A KULTURA

БОГДАН БЕЗПАЛЬКО
Питання націоналізму в шкільній пропаганді
Радянської України (1920–1930 pp.) 41

SOŇA DVOŘÁČKOVÁ
Archeologie ve službách nacionalismu.
Příklady z jihoslovanského prostoru 55

ROMANA FOJTOVÁ
Koncept krajanství – případ Zelów 67

ДЕНИС ХОХЛОВ
Стереотипізація образу кримськотатарського народу
в Україні: історія та сучасність 81

Руслан Куцик	
Кліше «мазепинство» в російському імперському наративі напередодні та під час Першої світової війни	101
KAMIL POLENLA	
Proměny moravské identity ve 20. století	127
Jmenný rejstřík	139

КЛІШЕ «МАЗЕПИНСТВО» В РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРСЬКОМУ НАРАТИВІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Руслан Куцик

Київський університет імені Бориса Грінченка

Питання взаємовідносин українців та росіян є, напевно, одним із найбільш дискусійних у сучасному науковому та суспільно-політичному дискурсах. У цьому контексті особливу зацікавленість викликає вивчення періоду кінця XVIII – початку XX ст., коли більша частина українських земель шляхом значних геополітичних трансформацій у Центрально-Східній Європі (розчленування Речі Посполитої та ліквідації Кримського ханства) була інкорпорована до складу Російської імперії. Внутрішня політика царського уряду була спрямована на абсолютну централізацію держави, і чи не найбільше до цього процесу доклалася імператриця Катерина II. Своїми указами вона зруйнувала Запорозьку Січ, ліквідувала рештки автономного устрою української козацької держави Гетьманщини, а також інкорпоровала Крим та все Північне Причорномор'я. Процес входження українських земель до складу Російської імперії вимагав від царського уряду застосування широкого спектру заходів. Встановлення централізованої адміністративно-політичної системи управління, формування спільного економічного простору та налагодження тісних шляхів комунікації між центром і провінцією були не єдиними, а, можливо, й найлегшими проблемами, які були на заваді до досягнення мети. Значно складнішим залишалося вирішення національного питання.

Самодержавний російський царат докладав значних зусиль, аби асимілювати підкорене населення та сформувати загальноімперську «русскую» народність. Особливо це стосувалося багатомільйонного українського народу. Попри всі спроби царському уряду так і не вдалося повністю асимілювати українців, які ще добре пам'ятали про своє козацьке минуле – час героїчних звитяг та перемог, період існування власної держави. Козацький міф, сформований під впливом європейського романтизму, живив надії на відновлення давніх прав та вольностей, а разом – і ідеї розбудови самостійної України.

Така ситуація, звісно ж, не вписувалася у політику великодержавного шовінізму, яку проводив російський царат. Щоб послабити вплив українського національного руху, імперська влада за підтримки ультраправих сил намагалася його всяко дискредитувати. У друкованих засобах інформації та в публіцистичній літературі системно звучали звинувачення проти українців, які намагалися захищати власну національну самобутність та обстоювати ідею самостійної України. На них навішувалися спеціальні пропагандистські штампи, які не тільки мали яскраво виражений негативний характер, але й були алюзією до самого поняття «ворог». Серед таких кліше в російському імперському наративі особливе місце займали поняття «мазепинці», «мазепинський рух», «мазепинство». Пік їхнього використання припадає на час Першої світової війни – період, коли Російська імперія доживала свої останні роки й конвульсивно застосовувала найбільш консервативні практики власної національної політики.

Сьогодні, в умовах повномасштабної війни Росії проти України, вивчення пропагандистських штампів минулого, є надзвичайно актуальним. У своєму наративі Кремль продовжує використовувати імперські та радянські методи «очорнення» українського народу. Чи не найбільш яскравим прикладом цього є пропагування через засоби масової інформації такого кліше, як «неонацисти». Це чергове негативне політичне тавро, яке російський уряд намагається закріпити за українцями та закарбувати не тільки у свідомості росіян, але й всього світу. Зважаючи на сучасні події, студіювання проблеми використання штампів «мазепинство» в російському імперському наративі напередодні та під час Першої світової війни дасть змогу не тільки розкрити

історичні аспекти формування антиукраїнської риторики, але й запобігти інформаційним маніпуляціям та міфам на сучасному етапі.

Українське національне питання в Російській імперії неодноразово ставало предметом наукового зацікавлення. Зокрема варто відзначити роботи таких дослідників: В. Любченка (1996), А. Бахтуріної (2000), І. Міхутіної (2003), Л. Щербіної (2005; 2010), А. Цвіркуна (2011), А. Міллера (2013), С. Плохія (2006; 2013), І. Коляди (2012; 2014а), М. Клопової (2016), Р. Куцика (2017), Т. Горбань (2019). Особливої уваги заслуговують дослідження, які присвячені добі І. Мазепи і дають змогу зрозуміти історичне тло зародження міфу про гетьманську «зраду». До таких належать напрацювання О. Оглоблина (1960), О. Субтельного (1994), С. Павленка (2003; 2007), Л. Іванової (2009), Т. Таїрової-Яковлевої (2007; 2020). У контексті досліджуваної проблеми, актуальними є також праці З. Когути (2004) та Н. Яковенко (2012), що уможливають розуміння характеру творення української національної ідентичності упродовж XVI–XIX ст. Водночас, попри численну історіографію, присвячену вивченню національного питання та проблемі ідентичності, явище «таврування» українців та українського національного руху в російському імперському наративі, особливо під час Першої світової війни, ще не достатньо досліджене. Сьогодні є лише кілька вузькоспеціальних напрацювань, які мають дотичний характер до вказаної проблеми. З-поміж них насамперед необхідно відзначити роботу швейцарського історика А. Каппелера, яка присвячена з'ясуванню місця українського народу в етнічній ієрархії Російської імперії через систему таких кліше, як «мазепинці», «малороси» та «хохли» (1997). Розвідками, що безпосередньо вивчають питання етнічної та соціальної стереотипізації українців у російській культурі XIX–XX ст., є статті І. Серебрянської (2012), Р. Мокрика (2016) та М. Рябчука (2016). Насамкінець варто також згадати невелику за обсягом, але вузькоспеціалізовану енциклопедичну статтю В. Любченка *Мазепинство* (2009), яка лаконічно окреслює головні факти з історії становлення досліджуваного пропагандистського кліше.

Перш ніж перейдемо до викладу основного матеріалу, коротко окреслимо історичні передумови виникнення терміну «мазепинці».

У 1687 р. новим гетьманом Лівобережної України, за активного сприяння князя та фаворита російської царівни Софії Олексіївни Василя Голіцина, було обрано Івана Мазепу. Того ж року новообраний гетьман, як і його попередники, уклав з Москвою новий договір (Коломацькі статті), який значно обмежував права гетьмана та Війська Запорозького.¹ 1689 р., після невдалого перевороту, влаштованого Софією Олексіївною, яка прагнула єдиновладдя, новим московським царем став Петро I. Зміна політичної верхівки у Москві не вплинула на становище гетьмана І. Мазепи. Навпаки, завдяки своєму дипломатичному хисту він зумів налагодити добрі стосунки з Петром I. Український гетьман надавав активну допомогу московському цареві у військових походах проти османів і татар та консультував його у зовнішньо-політичних справах. Серед козацької старшини ходила приказка, що «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі», а московські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, ніж Іван Степанович Мазепа». Водночас, потрібно розуміти, що стосунки між обома діячами не виходили за межі традиційного протекторату і мали лише «васальний» характер.²

Докорінні зміни у стосунки між І. Мазепою та Петром I внесла Північна війна, що точилася між Шведською імперією та Московським царством (1700–1721 рр.). На її початках союз гетьмана та царя продовжував залишатися ще стійким. 1701 р. шведські війська вторглися на територію Речі Посполитої та успішно просувалися вперед, наслідком чого стало взяття Варшави та Кракова. Водночас, поки польські війська оборонялися проти шведів, у 1702 р. на Правобережжі вибухнуло антипольське повстання на чолі із Семеном Палієм. Скориставшись складною ситуацією у Речі Посполитій, І. Мазепа переконав московського царя дозволити йому зайняти правий берег Дніпра. 1704 р., отримавши розпорядження Петра I щодо військової підтримки польського короля Августа II, козацькі війська увійшли на Правобережжя та схопили С. Палія. Таким чином, І. Мазепі вдалося об'єднати під своєю булавою українські землі, що були тривалий час розділені.

Попри певні політичні успіхи українського гетьмана, подальший хід Північної війни кардинально змінив ситуацію. Шведська імперія впевнено просувалася вперед, здобуваючи перемогу за перемогою, тоді як Московське царство зазнало серії поразок. Зважаючи на обставини, Петро I вирішив модернізувати армію, управління та державу загалом. Шлях до оновлення пролягав через централізацію влади і збільшення контролю за всіма сферами життя. Крім того, що участь Війська Запорозького у війні призвела до значних людських і матеріальних втрат, нависла ще й загроза ліквідації автономного козацького устрою. Перемога над Швецією теж не давала особливих політичних надій, адже вона могла призвести до нового поділу об'єднаних українських земель між Річчю Посполитою і Московією, які на той час продовжували залишатися союзниками.

Ще більше ускладнило ситуацію те, що Карл XII вирішив продовжити наступ на Московське царство через територію України. У цих нелегких політичних обставинах українська верхівка на чолі з І. Мазепою, опинившись між двома «лещатами» та не отримавши військової допомоги від Петра I, вирішила перейти на бік Швеції з надією запобігти спустошенню рідного краю. 1708 р. між українською та шведською сторонами була укладена угода, відповідно до якої Україна мала увійти в політичну систему Речі Посполитої як повноправна третя сторона. Зверхність Швеції мало забезпечувати виконання Варшавою укладених домовленостей. Відтак у жовтні 1708 р. І. Мазепа покинув Батурин і вирушив на з'єднання зі шведським королем Карлом XII. Менше ніж за рік, 27 червня 1709 р., під Полтавою відбулася вирішальна битва, внаслідок якої шведсько-український союз зазнав поразки. І. Мазепа та Карл XII змушені були покинути територію України та перебратися до м. Бендери (Молдовське князівство), що знаходилося на території, підвладній османському султанові Ахмеду III. Тут за кілька місяців, у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р., у віці 70 років український гетьман помер.³

¹ Про Коломацькі статті дивись: Станіславський 2007.

² Детально про характер стосунків і політичні світогляди Івана Мазепи та Петра I дивись: Іванова 2009.

³ Про Івана Мазепу, його діяльність та відносини з Московським царством дивись: Таїрова-Яковлева 2020.

Отже, окресливши головні віхи зв'язків І. Мазепи та Петра І, перейдемо до висвітлення безпосередньої реакції російського царату на зміну зовнішньополітичних орієнтирів українського гетьмана, адже саме вона стала причиною зародження більш як трьохсотлітнього імперського міфу про «Мазепову зраду». Зрозуміло, що рішення І. Мазепи про перехід на шведський бік викликало значне роздратування у московського царя. Щоб помститися українському гетьманові та залякати українське суспільство (аби воно не переходило на бік повсталих), Петро І віддав наказ знищити гетьманську столицю. 2 (13) листопада 1708 р. російські війська на чолі з О. Меншиковим вторглися в Батурин. Захопивши місто, вони вдалися до варварських методів поведінки: відрубували та розтщували голови місцевим мешканцям, гвалтували жінок, катували всіх, починаючи від немовлят, жінок і дідів.⁴ За різними оцінками дослідників, у «батуринській катастрофі», відомій також як «батуринська різанина», загинуло щонайменше від 11 до 15 тисяч осіб, включно з мирними мешканцями (Павленко 2003, 376; Таирова-Яковлева 2007, 223).

Варварське знищення гетьманської столиці було не єдиним методом боротьби Петра І зі своїм опонентом. За особистої ініціативи царя було розпочато активний процес дискредитації постаті І. Мазепи та представлення його в образі «зрадника». 28 жовтня 1708 р. в указах «до всіх жителів Малої Росії», «всьому війську Запорозькому», князю Михайлові Голіцину, козацьким полковникам, митрополитові Київському, Галицькому і Малої Росії Йоасафу Кроковському, архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Іоанові Максимовичу, єпископу Переяславському Захарієві Корніловичу український гетьман був прямо звинувачений у порушенні присяги та зраді: «Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю Шведскому [...] дабы со общего согласия с ним Малороссийскую землю поработить по-прежнему под владение польское» (ПБПВ 1948, 241–249).

Крім державної зради, московський цар звинувачував українського гетьмана у релігійному відступництві. Так, в одному зі своїх звернень від 30 жовтня 1708 р., адресованого кошовому отаманові Запорозької Січі Костю Гордієнкові, Петро І, повторюючи попередні загальні фрази, але вже у більш деталізованій формі, стверджував:

«Мазепа, забыв страх Божий и присягу свою к нам и отвергнув благочестия, изменил нам, великому государю, хотя весь малороссийский народ и землю отдать еретикам Шведам и под иго поляков и церкви святые и монастыри православные превратить в римскую и униатскую веру [...] И понижее мы, яко оборонитель всего малороссийского краю, по христианской должности старание имеем, дабы малороссийский народ и землю в порабощение еретикам Шведам и под иго поляков не отдать [...] выдали ко всем полковникам и старшине и всему войску запорожскому наши указы, дабы от прелести сего богоотступника и изменника Мазепы остерегались [...] и вам верным нашим подданным, объявляем и желаем от вас, войска нашего запорожского низового, дабы вы, яко ревнители благочестия⁵ [...] стояли б против одного неприятеля за веру православную и за отчизну свою...» (ПБПВ 1948, 257–259).

Більше того, за І. Мазепою було закріплено релігійний образ «зрадника-Іуди», про що свідчать листи московського царя до генерал-адмірала російського флоту Федора Апраксіна та митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського (там само, 253, 261).

Апогеєм абсолютно безпідставних антирелігійних звинувачень, адже український гетьман до самої смерті залишався вірним православ'ю, стало особисте звертання Петра від 31 жовтня 1708 р. до митрополита Стефана Яворського з проханням відлучити І. Мазепу від церкви: «Честнейший отче. Понеже паче всякого чаяния Мазепа второй Иуда нравом і образом, паче же действием, явился і, оставив православие, к еретикам Шведам ушел [...] извольте оного за такое

⁴ Більше детально про «батуринську трагедію» дивись: Павленко 2007.

⁵ Фраза «ревнители благочестия» позначає набожних людей, що ревно віддані своїй вірі. В українській мові синонімом до цього може бути термін «боголюбці».

его дело публично в соборной церкви проклятию предать» (там само, 261). Як наслідок, 12 листопада 1708 р. в Успенському соборі в Москві митрополит Стефан Яворський під час богослужіння, озвучуючи власні довгі роздуми щодо грішників, які нагадують йому тростину, що гойдається під впливом бісівського подиху, оголосив І. Мазепі анафему – відлучення від церкви з довічним прокляттям: «Мы ибо, во имя Христово все собравшиися здесь архиерее, властью, нам от Бога данною, нынешнего изменника, перекидчика и явственного вора Ивашку Мазепу, бывшего гетмана, за его измену и вероломство проклинаем: анафема, анафема, анафема, да будет проклят» (Павленко 2007, 504–509).

Таким чином, завдяки активним намаганням Петра I та підтримці головних ієрархів Російської православної церкви І. Мазепу було «тавровано» як «найбільшого зрадника» в історії «Малої Росії» та «Великої Росії». Йому приписували найгірші форми зрадництва: «державну» та «релігійну». Саме прізвище гетьмана в російському імперському наративі набрало негативного значення та стало синонімом до таких слів, як «зрадник» і «відступник».

Соратники І. Мазепи та всі, хто перейшов на його бік, також потрапили в «немилість» до московського царя і були звинувачені в такій самій зраді, як і гетьман. Щоб відрізнити цю частину козаків від тієї, яка залишилася на боці Москви, царський уряд «наділив» їх прізвиськом «мазепинці» – терміном, який став ідеологічним інструментом під час наступних двох століть. Вперше⁶ цей термін було використано у листі Петра I до османського султана Ахмеда III від 17 липня 1710 р. У документі московський цар звинувачував турецьку сторону у тому, що вона не повністю дотримується всіх умов укладеного ще у 1700 р. Константинопольського мирного договору. Але найбільше царя дратував той факт, що на території Османської імперії продовжували перебувати шведський король Карл XII та соратники І. Мазепи, йменовані вже тепер «мазепинцями-зрадниками»:

⁶ Більш ранніх випадків фіксації терміну «мазепинці» нам не вдалося знайти. Проте, цілком можливо, що в усній або письмовій формі він побутував значно раніше.

«Но потом принуждены со удивлением увидать, что не токмо по тому уговору король шведский с тем назначенным числом конвоя из Бендер не отпущен, также и изменники казаки из области вашего султанского величества по обещанию не выгнаны... И от того неприятеля нашего через письма повсюду разглашается, будто ваше султанское величество для его с нами, великим государем, поставленный и утвержденный недавно мир разорвать и войну против нашего царского величества начать намерен, также и изменникам казакам мазепинцам и донским, а именно Некрасову, не токмо самим от хана позволение дается в наши области нападать, и всякое разорение чинить, и людей в полон брать, но им всякая оборона чинится» (ПБПВ 1956, 234).

Введене царським урядом прізвисько «мазепинці» прижилося в імперському наративі, але тривалий час його використовували не як негативну конотацію, а як історіографічний термін, яким історики позначали тогочасне політичне коло прибічників І. Мазепи серед козацької старшини. Такій переорієнтації сприяв процес «охолодження» антимазепинської риторики у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., зумовлене посиленою централізацією імперії, ліквідацією Запорозької Січі та автономії Гетьманщини, поступовою інтеграцією козацької старшини в загальноімперську соціальну структуру шляхом переведення її у дворянський статус та відкриття кар'єрних дверей, а також формуванням серед частини українського суспільства «малоросійської ідентичності», яка виявлялася у намаганні місцевої еліти адаптуватися до нових реалій та вклинитись у загальноімперський культурний простір, зберігши за собою старі права та привілеї.⁷

У літературі термін «мазепинці» чи не вперше згадано 1833 р. в перекладеному російською мовою третьому томі роботи балтійсько-німецького лютеранського пастора, етнографа, історика та лінгвіста Беньяміна Бергмана *История Петра Великого*. Проте широкого вжитку він набув лише з останньої третини XIX ст. Провідна

⁷ Більш детально про інтеграцію української еліти у загальноімперський простір дивись: Когут 2004; Плохій 2013.

заслуга у його поширенні належить відомому українському історикові Миколі Костомарову. Саме він у своїй однойменній праці, що була опублікована в журналі *Русская мысль* за 1884 р., імплементавав поняття «мазепинці» у науковий дискурс для позначення прибічників І. Мазепи серед козацької старшини його доби, не накладаючи на нього жодного політичного пропагандистського сенсу. Однак вже дуже скоро, цей історіографічний термін вийшов за межі своїх хронологічних координат, був трансформований русофілами⁸ та російськими націоналістами у негативне політичне тавро на позначення «зрадництва» і поширений на всіх «неблагонадійних» українців, діяльність яких суперечила загальноімперській політиці і яку вважали «шкідливою». Найбільш активне використання цього негативного штампу припадає на початок ХХ ст.

Вперше термін «мазепинці» як негативне політичне кліше для позначення представників українського національного руху застосував 1900 р. галицький русофіл Олександр Мончаловський у своїй праці *Живі питання*. Проте широкого розповсюдження саме у такому значенні воно набуло після згортання царським урядом головних здобутків Першої російської революції (1905–1907 рр.). Провідну роль у цьому відіграв Клуб русских националистов города Киева (відомий також як Киевский клуб русских националистов, ККРН), заснований у 1908 р. в Києві як позапартійна права монархічна організація. До його складу входили відомі тогочасні громадсько-політичні діячі, науковці, меценати, представники духовенства та купецтва. Головним ідеологом, а з 1912 по 1917 рр. й очільником ККРН був російський націоналіст українського походження, депутат IV Державної Думи від Київської губернії Анатолій Савенко.⁹ Своїм основним завданням Клуб вважав «боротьбу з польським наступом та українофільськими силами самої України» (Киевлянин 1908).

⁸ Русофільство або москвофільство – національно-культурна і суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття у 1850–1930-х рр., яка обстоювала ідею приналежності українців, тобто «русинів», до єдиного «русского» народу та виступала за державно-політичну єдність з Росією. Детальніше дивись: Середя 2010; Гайсенюк 2017.

⁹ Детальніше про ККРН дивись: Любченко 1996, 2007.

Для досягнення власних цілей Клуб вдавався до широких інформаційних кампаній, спрямованих проти українського національного руху. У пресі та інших засобах інформації системно друкували статті дискредитаційного та звинувачувального характеру. Головним рупором таких публікаційних матеріалів стала російськомовна, консервативна та монархічна газета *Киевлянин*, редакторами якої були деякі члени ККРН, зокрема Д. Піхно та В. Шульгін. На її сторінках неодноразово публікували стенограми засідань ККРН, резолюції, авторські та анонімні статті, які були покликані розповісти читачам, хто такі «мазепинці» і в чому полягає їхня загроза. Яскравим прикладом такого контенту є стенографічна стаття про чергове зібрання ККРН від 24 листопада 1911 р., на якому детально обговорювали питання «мазепинства». Саме на цьому засіданні було прийнято одну з основних ідеологічних та керівних резолюцій ККРН, у якій його члени визнали «мазепинський рух» найбільш небезпечним національним рухом, що загрожує єдності та цілісності імперії: «Мазепинское движение является самым грозным и опасным из всех движений, направленных против единства и целостности Российской империи, так как это движение стремится разрушить самую основу целостности и величия России – единство русского народа» (Киевлянин 1911). Завдяки активній інформаційній пропагандистській кампанії російських націоналістів у тогочасній пресі кліше «мазепинство» набуло теоретичного обґрунтування та остаточно утвердилося у публічному дискурсі як негативне політичне тавро для позначення українського національного руху.

Крім газет, важливу роль у поширенні кліше в суспільстві відіграли спеціальні неперіодичні видання пропагандистського характеру. З-поміж них насамперед варто відзначити роботу члена ККРН, київського цензора (1908–1917 рр.) Сергія Щоголева¹⁰ *Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма*, яка вийшла 1912 р. З однієї тільки назви вже стає зрозумілим, що праця мала одіозний характер і була написана крізь призму шовінізму та українофобства. Згодом на її основі двома виданнями (перше у 1913 р.,

¹⁰ Детальніше про С. Щоголева дивись: Коляда 2012.

друге у 1914 р.) вийшла ще одна робота цього ж автора – *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*, яка, власне, була «брошурною» версією своєї «товстішої попередниці». Змістовно обидві праці майже не відрізнялися, єдиними їхніми відмінностями були лише формат та стиль написання. Праця *Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма* була повноцінною «науковою» книгою обсягом 588 сторінок, тоді як робота *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи* мала більш публіцистичний характер, нараховувала лише 160 сторінок і була орієнтована на ширше коло читачів.

Оскільки змістовно обидві роботи однакові, то зупинимось лише на «брошурному» варіанті, адже хронологічно він ближчий до теми нашого дослідження. Структурно праця С. Щоголева *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи* складається з 16 глав та 90 параграфів, кожен з яких присвячений критиці українства як деструктивного сепаратистського елемента в історії Російської імперії. У вступному слові до читачів автор говорить: «Под южнорусским сепаратизмом или отщепенством мы разумеем старые и новые попытки ослабить или порвать связь, соединяющую малорусское племя с великорусским» (Щоголев 1914, 3). Говорячи про «старі» та «нові» спроби, С. Щоголев мав на увазі два типи «українського сепаратизму». Перший – це «культурно-етнографічний» або «українофільський», який, з огляду на авторську логіку, охоплював період кінця XVIII – середини XIX ст. – час становлення нової української літератури та активного збору етнографічних матеріалів. Другий тип «українського сепаратизму» – це політичний, який отримав назву «мазепинство» і почав активно формуватися після другого польського повстання у 1863 р. на території Галичини. За твердженнями С. Щоголева, саме тут вели активну «проповідь ненависті до державної рускої мови і до великорусского плем'я», тут були придумані ім'я «український народ» та назва «Україна», а вже згодом, за спільної ініціативи галицьких та «южнорусских» українофілів і виник план «Соборної України» (Щоголев 1914, 3–5).

Роботи С. Щоголева викликали різку критику з боку української інтелігенції. Одним із перших, хто відгукнувся, був український історик

Сергій Єфремов. У своїй статті із саркастичною назвою *Благородный осведомитель* (1913), опублікованій у журналі *Украинская жизнь*,¹¹ він на конкретних прикладах довів некомпетентність автора та псевдонауковість його роботи, яка наповнена плагіатом, перекручуваннями, фактологічними помилками та необґрунтованими висновками:

«[О]н без всякого зазрения совести обращается с чужой литературной собственностью, похищает чужие мысли, крадет цитаты, и так как это не всегда преследуется уголовными законами, то откровенно и сознается в этом, сохраняя при этом столь благородный вид, как будто он еще одолжение или даже благодеяние обокраденным сделал [...] Из проверки ссылок оказывается, во-первых, наличие дутых, а во-вторых, подозрительное однообразие и повторяемость остальных. При внимательном чтении не трудно уже будет заметить, что вся ученость нашего автора [...] опирается в сущности на очень немногих источниках» (Єфремов 1913, 87–89).

Продовжуючи свій аналіз, С. Єфремов констатує: «В общем, трудно найти страницу в книге г. Щеголева, свободную от того или иного чисто фактического, не говоря уже о намеренных искажениях, промаха, ошибки, незнания. “Осведомительное бюро” г. Щеголева в сущности представляет из себя сплошное невежество, спекулирующее на предположения о слабом знакомстве читателя с предметом, о котором идет речь» (там само, 92).

Згодом до критики робіт С. Щоголева, а саме щодо «брошури» *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*, долучився головний редактор журналу *Украинская жизнь* Симон Петлюра. У своїй статті 1913 року «Скорочене» *викривання українства паном С. Щоголевым він писав*: «Цей автор зі “скромними бажаннями” з літературного погляду невихований. Він не має такту, не є безстороннім, не вміє спокійно рахуватися з небажаними для нього фактами,

¹¹ *Украинская жизнь* – щомісячний російськомовний часопис, який видавали в Москві протягом 1912–1917 рр. за редакцією відомих українських громадсько-політичних діячів С. Петлюри та О. Саліковського.

ані об'єктивно аналізувати їх. Пан Щоголев через усю книгу "сердиться" і "лається", вживаючи недозволені засоби і методи боротьби зі своїми ідейними супротивниками» (Петлюра 1993, 124). Продовжуючи виклад своїх суджень, С. Петлюра зауважує, що такий підхід використовують лише ті, хто відчуває свою хитку позицію та безсилля власних аргументів. За його переконанням, до таких людей належить і «автор зі скромними бажаннями», який через власні упередження та «нечисті» наміри «підсилює свою аргументацію квазі-іронічними вихватками, "міцними" словами, приписуючи своїм супротивникам чужі для них цілі й думки та намагаючись за всяку ціну очорнити, дискредитувати і накинути на них можливі й неможливі, ймовірні й неймовірні тіні підозри» (там само).

Попри критику з боку представників української інтелектуальної еліти, С. Щоголеву все-таки вдалося «прославитися». З-поміж значної кількості тогочасних російських націоналістів саме йому належить головна роль в обґрунтуванні «мазепинства» як особливої політичної форми «українського сепаратизму», що становить пряму загрозу цілісності Російської імперії. Його роботи викликали не тільки жваву дискусію на сторінках періодики, але й інтерес з боку імперської адміністрації. Дуже скоро вони були використані органами поліції як джерело для створення спеціальних керівних інструкцій про український національний рух як «сепаратистсько-революційну течію».

Кульмінаційною подією, яка сприяла утвердженню штампу «мазепинці» в імперському наративі, стала Перша світова війна. Чималу роль у цьому відіграли емігранти-русофіли із західноукраїнських земель, які на час військових дій перебралися до Російської імперії. 28 липня (10 серпня) 1914 р. С. Лабенський, М. Сохоцький, М. Глушкевич та Ю. Сьокало прибули за викликом до Києва. Тут, разом із головою київського відділення Галицько-руського благодійного товариства у Петербурзі Ю. Яворським, 29 липня вони створили Карпато-руський освободительный комитет (КРОК) (Любченко 2003, 129). Організація діяла винятково в напрямі російського націоналізму і здійснювала відкриту шовіністичну політику щодо українців.

У перший місяць війни члени КРОК брали активну участь у підготовці інформаційно-пропагандистської брошури *Современная*

Галичина. Етнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями (1914), призначеної для вжитку офіцерами Південно-Західного фронту. У перші дні серпня брошура вийшла накладом 5 тисяч примірників і була надіслана в усі місцеві військові частини (Любченко 2003, 128–129). *Современная Галичина...* містила декілька розділів, зміст яких мав конкретне пропагандистське спрямування. В останньому, четвертому, розділі брошури йшлося про чотири основні суспільно-політичні течії, які існували на території західноукраїнських земель, а саме: «русская», українська «мазепинська», польська та єврейська. Перша течія була оцінена винятково позитивно, останні три – негативно. Оповідуючи про український табір, русофіли насамперед звертали увагу читача на те, що українофіли «за зраду істинних "русских" витоків» мали також назву «мазепинство». Ідею самостійної України русофіли різко критикували, вважаючи її «безглуздою» та «мертво-народженою» задумкою, яку штучно підігрівала польська адміністрація за сприяння австро-угорської влади і яку використовували як «пугало» для Росії (Современная Галичина 1914, 19). Продовжуючи свою антиукраїнську риторіку, автори брошури не забули згадати і про «політику ненависті до Росії», яку «насаджували» у Галичині окремі особистості, особливо греко-католицьке духовенство (там само). Як бачимо, зміст брошури був покликаний дискредитувати український національний рух, «охрестивши» його штучним продуктом австро-угорської політики, спрямованої проти Росії.

Також у брошурі окремим пунктом було прописано спеціальні ознаки того, як можна відрізнити «руського» від українофіла-«мазепинця». Так, за словами авторів брошури, у приміщеннях українських редакцій і громадських організацій часто знаходяться портрети І. Мазепи та інших гетьманів, які боролися спільно з Польщею проти Москви. Другою ознакою є те, що у місцях, де знаходяться «мазепинські» організації, діють читальні Просвіта і пожежно-гімнастичні організації Січ та Сокіл. В основу третього критерію було покладено культуру читання. Так, українофіли читають *Діло*, *Руслан* та *Літературно-науковий вісник* з Києва, написані на «жаргоні, штучно та потворно створеному інтелігенцією» і не зрозумілому для

звичайних селян (там само, 23–24). Зауважимо, що такими негативними епітетами автори брошури позначали саме українську розмовну мову, яку вперше було взято за основу для написання літературних творів ще наприкінці XVIII ст., коли у 1798 р. вийшла друком славнозвісна поема І. Котляревського *Енеїда*. Таке зневажливе ставлення було нормою для тогочасного імперського нарративу.

Вибух світового конфлікту підштовхнув імперську владу до значного посилення політики контролю за суспільно-політичною ситуацією в державі. У деяких українських губерніях було запроваджено воєнний стан, посилено жандармсько-поліцейський контроль та введено військову цензуру. Перші місяці активних бойових дій та подальший розвиток подій переконали всіх, що війна не закінчиться так швидко, як вважали раніше. З кожним днем в імперії дедалі більше ускладнювалося соціально-економічне становище, загострювалися політичні суперечності та зростало невдоволення з боку різних груп суспільства щодо чинної влади. Ворогами держави ставали вже не тільки німці та австрійці, як це було на початках, але й власні піддані, які хоча б найменшою мірою виявляли антивоєнні та антиімперські настрої. Такими ворогами вважали і представників українського національного руху. Пошук внутрішнього ворога «мазепинця» став одним із пріоритетних напрямів роботи жандармерії та поліції.

Щодо цього учасник тогочасних подій, відомий український політичний діяч, публіцист, історик, з 1915 р. уповноважений Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті Дмитро Дорошенко у своїх спогадах писав:

«Громадське українське життя у нас в Росії завмерло. Всі газети й журнали один за одним були закриті [...] “Просвіти”, які подекуди збереглися ще від Столипінського розгрому в 1910 р., теж позачинювано [...] Українська молодь, як з інтелігенції, так і з народу, пішла вмирати за Росію на полях Галичини й Східної Пруссії, в тім числі всі “мазепинці” призовного віку. Ті, що залишилися мусіли мовчати, навіть коли б вони схотіли заявити про свою вірність і лояльність. Справді, на зверх виглядало так, ніби з українством “покінчено”».

Для російського правительства і для тих кіл російського громадянства, що думали будувати майбутнє своєї держави на повній одноманітності й нівеляції усіх її народностей, зоставилась ще тільки Галичина, “П’ємонт” українства, кубло мазепинства. І ось щоб “з коренем вирвати цю заразу”, “роздавити раз на завжди осине гніздо” й були звернуті всі заходи й зусилля. Це ми в Києві дуже скоро побачили і відчули» (Дорошенко 1969, 24).

Слова Д. Дорошенка, підкреслюють той факт, що війна стала принагідним інструментом для повної ліквідації українства, тобто «мазепинства», не тільки в середині імперії, але й на Галичині, яка завжди «дратувала» російський царат своїм лібералізмом та «свободою слова».¹²

Якщо раніше кліше «мазепинство» було лише предметом публіцистичних «дискусій» на сторінках газет, журналів та брошур, то у роки Першої світової війни воно увійшло до широкого вжитку в офіційній лексиці діловодної документації як центральних, так і місцевих органів влади, набувши при цьому ще більш негативного забарвлення. Імперська поліція та жандармерія розглядали його як серйозний деструктивний антидержавний елемент у тогочасній політичній кон’юктурі. Так, у записці начальника Київського губернського жандармського управління про огляд революційного і суспільного руху та настрої населення у Київській губернії до 15 червня 1915 р. зазначалося: «С возникновением Второй Отечественной войны, вызванной натиском германизма, в Юго-Западном крае¹³ обнаружилось усиление противогосударственного течения, известного под наименованием “мазепинского движения”» (ЦДІАК України [1]). Більше того, як ми вже писали, означене кліше тепер позначало вже не просто «український національний рух», а «український сепаратистський рух». Саме під таким формулюванням і видавалися тогочасні звітні записки та циркуляри органів поліції і жандармерії (там само).

¹² Про антиукраїнські заходи царського уряду під час Першої світової війни дивись: Сарнацький 2004; Мазур 2010; Коляда 2014а, 2014б; Куцик 2017.

¹³ Поняття Південно-Західний край позначає три українські губернії: Київську, Волинську та Подільську.

Використання штампів в офіційному лексиконі імперських органів влади свідчило про його перехід з теоретичної площини у практичну. Як слушно зауважує дослідник В. Любченко, «у цей час обвинувачення в “мазепинстві” стало достатньою підставою для судового та адміністративного переслідування українських діячів, особливо в окупованих російською армією Східній Галичині та Буковині Північній» (Любченко 2009, 427). Оскільки «мазепинство» стало синонімом до слова «сепаратизм», перед органами влади постало завдання «знайти» відповідальних за його розповсюдження.

Російські націоналісти А. Савенко та С. Щоголев головним ідейним лідером «мазепинства» вважали відомого українського історика Михайла Грушевського. У своїх роботах вони неодноразово звинувачували його у створенні штучної «книжної українсько-руської мови», реформуванні «південнорусської» історії та організації «української політичної партії», діяльність якої має сепаратистський характер та загрожує єдності всього «руського» народу. У «брошурі» *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи* київський цензор не полінувався згадати прізвище М. Грушевського аж 101 раз.

Постійні звинувачення з боку А. Савенка та С. Щоголева не могли пройти повз увагу правоохоронних органів. Тривалий час М. Грушевський перебував у Львові, де займався науковою роботою. 1894 р. його було призначено завідувачем кафедри історії Львівського університету (на цій посаді він перебував аж до 1914 р.). Паралельно, з 1897 до 1913 року він очолював Наукове Товариство імені Шевченка. Проте з початком війни М. Грушевський вирішив повернутися до Києва. 29 серпня 1914 р. начальник Київського губернського жандармського управління О. Шредель надіслав київському генерал-губернатору розгорнуту відповідь з усіма деталями щодо приїзду М. Грушевського до Києва. У повідомленні було відзначено, що погляди львівського професора мають «різкий» антиросійський характер і спрямовані на відторгнення від Росії 10 губерній і 2 областей з метою їхнього приєднання до Галичини та створення суверенної української держави. На підставі зазначених відомостей та з метою державної безпеки О. Шредель рекомендував місцевій владі обов'язково арештувати львівського професора щойно він прибуде до Києва

(ЦДІАК України [2]). Таким чином, М. Грушевського було визнано за головного українського «сепаратиста-мазепинця», який займався антидержавною та революційною пропагандою. 28 листопада 1914 р., після прибуття до Києва, він був негайно арештований і згодом під пильним контролем поліції засланий у глиб імперії до Симбірська (ЦДІАК України [1]).

Крім М. Грушевського та Української націонал-демократичної партії, головними осередками «мазепинського руху» імперська адміністрація вважала українські політичні організації, що були утворені на території Галичини в перші дні війни. 13 грудня 1914 р. департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії розіслав очільникам губернських, обласних та міських жандармських управлінь циркуляр, у якому повідомляв про заснування на території Австро-Угорщини Союзу визволення України (СВУ), що веде антиросійську агітацію. У документі було зауважено, що відозви організації закликають «Європу к освобождению Украины от русского гнета, дабы под покровительством Австрии она могла быть оплотом Европы от завоевательных стремлений царизма и ее культуры от варварства московитов» (ЦДІАК України [3], 10). Загалом, автори циркуляру не помилилися. Справді, 4 серпня 1914 р. у Львові українці-емігранти (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Назаріїв) з Наддніпрянщини утворили таку організацію. Учасники СВУ вважали себе репрезентантами інтересів українців, що перебували під російським правлінням. Своім головним завданням вони проголосили боротьбу за самостійність України та допомогу Австро-Угорщині з метою сприяння поразці Російської імперії у війні.¹⁴

Політична програма СВУ викликала серйозні побоювання царського уряду, а тому Союз відразу ж було тавровано як організацію, яка переслідує «сепаратистські мазепинські цілі», а саме «отторжения Украины от России и создания под эгидой Австрии самостоятельного Украинского королевства». Про це йшлося у черговому циркулярі департаменту поліції від 11 березня 1915 р. (ЦДІАК України [3], 14). Варто відзначити, що, згідно з цим циркуляром, крім СВУ, до списку

¹⁴ Детальніше про СВУ дивись: Патер 2000.

осередків «мазепинського руху» належала також Головна українська рада (ГУР) – міжпартійна організація, створена 1 серпня 1914 у Львові з представників місцевих галицьких партій на чолі з К. Левицьким, М. Павликом, М. Ганкевичем та С. Бараном. Головною метою організації було об'єднання українського населення Галичини для підтримки Австро-Угорщини у війні з Російською імперією та визволення України з-під російського поневолення.¹⁵

Реагуючи на створення СВУ та ГУР, департамент поліції закликав начальників губернських, обласних і міських жандармських управлінь, а також охоронних відділень «обратитъ самое серьезное внимание на приведенные сведения, подвергнуть их тщательной проверке и разработке и о последующем уведомить; на будущее же время в случае обнаружения преступных воззваний и появления украинцев агитаторов, занимающихся ведением преступной пропаганды, принимать беззамедлительно все меры к прекращению подобного рода явлений» (ЦДІАК України [3], 15 зв.). Відзначимо, що фраза «при-нимать беззамедлительно все меры», по суті, означала надання місцевим органам поліції та жандармерії необмежену свободу дій під час виявлення та затримання осіб, підозрюваних у «мазепинстві».

Таким чином, на початку ХХ ст. відбулося теоретичне обґрунтування ідеологічного конструкту «мазепинство». Першопочатково в російському імперському наративі побутувало лише кліше «мазепинці», яке використовували як еквівалент етноніма «українці» і яке тягло за собою такі негативні конотації, як «зрадник» і «ворог». Згодом у публічний обіг було введено словосполучення «мазепинський рух», яке мало більш узагальнений характер і яке використовували для позначення всього українського національного руху. З виходом у 1912 р. та 1913 р. праць С. Щоголева в публічному дискурсі було закріплене нове кліше – «мазепинство». На відміну від двох попередніх, воно було наділене ще більш негативними конотаціями, а російські націоналісти та імперська адміністрація використовували його для позначення українського національного руху як особливої форми «південнорусского сепаратизму». У роки Першої світової

¹⁵ Детальніше про ГУР дивись: Лепісевич 2005.

війни кліше «мазепинство» вийшло за межі традиційних словесних дискусій та набуло ще більш химерних ознак. Крім теоретичної бази, воно отримало нормативно-правове забезпечення. У звітних записках та циркулярах «мазепинство» трактували як небезпечну «сепаратистсько-революційну течію серед населення Малоросії», яка загрожує територіальній цілісності Російської імперії. Власне, воно було трансформоване в ідеологічний інструмент боротьби царату з українством. Звинувачування у «мазепинстві» стало реальною підставою для переслідування та арешту органами поліції та жандармерії.

Джерела

Газетні матеріали

- Киевлянин
 Киевлянин 1908: Клуб русских националистов. *Киевлянин* (1908), № 81 (21. 03.), 2.
 Киевлянин 1911: Собрание членов клуба русских националистов. *Киевлянин* (1911), № 327 (26. 11), 3.

Архівні матеріали

- Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України)
 ЦДІАК України [1]: ЦДІАК України, фонд 274, опис 4, справа 463, аркуш 71.
 ЦДІАК України [2]: ЦДІАК України, фонд 274, опис 5, справа 26, аркуші 155–156.
 ЦДІАК України [3]: ЦДІАК України, фонд 274, опис 5, справа 27, аркуші 10–15 зв.

Опубліковані матеріали

- Павленко 2007: *Доба гетьмана Івана Мазепи у документах*. Ред. С. Павленко, Київ 2007.

- ПБПВ 1948: *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Том 8 (июль–декабрь 1708 г.). Выпуск 1. Ред. И. Н. Андреев, Москва – Ленинград 1948.
- ПБПВ 1956: *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Том 10 (январь–декабрь 1710 г.). Ред. И. Н. Андреев, Москва 1956.

Література

- Бахтурина 2000: Бахтурина, А., *Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*, Москва 2000.
- Бергман 1833: Бергман, В., *История Петра Великого*. Том третий, Санкт-Петербург 1833.
- Гайсенюк 2017: Гайсенюк, В., *Початок кінця: Москвофіли у Великій війні (1914–1918)*, Чернівці 2017.
- Горбань 2019: Горбань, Т., «Пресекають и карать... русофобство и мазепинство»: український рух у публіцистиці С. Н. Щоголева. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 23 (1968), 25–29.
- Дорошенко 1969: Дорошенко, Д., *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)*: В чотирьох частинах: Галицька Руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії, Мюнхен 1969.
- Ефремов 1913: Ефремов, С., *Благородный осведомитель. Украинская жизнь* 2 (1913), 85–98.
- Іванова 2009: Іванова, Л., Іван Мазепа і Петро І: два політичних світогляди. *Європейські перспективи* 1 (2009), № 2, 93–112.
- Каппелер 1997: Каппелер, А., Мазепинці, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи, in: *Россия – Украина: история взаимоотношений*. Отв. ред. А. И. Миллер та ін., Москва 1997, 125–148.
- Клопова 2016: Клопова, М., *Русины, русские, украинцы: Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX – начале XX века*, Москва 2016.
- Когут 2004: Когут, З., *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004.

- Коляда 2012: Коляда, І., «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 20 (2012), 354–363.
- Коляда 2014а: Коляда, І., Націєтворчі процеси й «українське питання» в умовах війни, in: *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Удвох книгах*. Книга 1. Історичні нариси. Упоряд. О. П. Реєнт, Київ 2014, 309–318.
- Коляда 2014б: Коляда, І., Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 23 (2014), 206–213.
- Костомаров 1884а: Костомаров, Н., Мазепинці: Гл. I и II. *Русская мысль: Журнал научный, литературный и политический* 5 (884), кн. 1, 1–33.
- Костомаров 1884б: Костомаров, Н., Мазепинці: Гл. III. *Русская мысль: Журнал научный, литературный и политический* 5 (1884), кн. 2, 155–167.
- Костомаров 1884с: Костомаров, Н., Мазепинці: Гл. IV и V. *Русская мысль: Журнал научный, литературный и политический* 5 (1884), кн. 3, 1–29.
- Костомаров 1884д: Костомаров, Н., Мазепинці: Гл. VI. *Русская мысль: Журнал научный, литературный и политический* 5 (1884), кн. 4, 1–13.
- Куцик 2017: Куцик, Р., Боротьба російської імперської влади з пропагандою революційного спрямування на території українських губерній Південно-Західного краю (1914–1917). *Український історичний збірник* 19 (2017), 175–188.
- Лепісевич 2005: Лепісевич, П., *Загальна Українська Рада: проблеми консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.)*, дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, Львів 2005.
- Любченко 1996: Любченко, В., Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал* 2 (1996), 55–65.
- Любченко 2003: Любченко, В., Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 6 (2003), 125–142.

- Любченко 2007: Любченко, В., Киевский клуб прогрессивных русских националистов, in: *Енциклопедія історії України*, Том 4: Ка-Ком. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2007, 321–322.
- Любченко 2009: Любченко, В., Мазепинство, in: *Енциклопедія історії України*, Том 6: Ла-Мі. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2009, 426–427.
- Мазур 2010: Мазур, О., Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914–1915 рр.), in: *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів)*. Від. ред. В. В. Карпов та ін., Київ 2010, 162–166.
- Миллер 2013: Миллер, А., *Украинский вопрос в Российской империи*, Киев 2013.
- Михутина 2003: Михутина, И., *Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века)*, Москва 2003.
- Мокрик 2016: Мокрик, Р., Україна в колоніальному дискурсі російської літератури другої половини XIX століття. *Вісник Львівського університету: Серія філософські науки* 18 (2016), 127–137.
- Мончаловский 1900: Мончаловский, О., *Живые вопросы: I. Клином; II. Мазепинцы*, Львов 1900.
- Оглоблин 1960: Оглоблин, О., Гетьман Іван Мазепа та його доба, in: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Том 170, Нью-Йорк – Париж – Торонто 1960.
- Павленко 2003: Павленко, С., *Іван Мазепа*, Київ 2003.
- Павленко 2007: Павленко, С., *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, Київ 2007.
- Патер 2000: Патер, І., *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*, Львів 2000.
- Петлюра 1993: Петлюра, С., *Статті*. Упор. О. Климчук, Київ 1993.
- Плохій 2006: Плохій, С., В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи. *Альманах соціальної історії* 6 (2006), 267–281.
- Плохій 2013: Плохій, С., *Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій*. Авториз. пер. з англ. М. Климчук, Київ 2013.
- Рябчук 2016: Рябчук, М., «Хохли», «Малороси», «Бандери»: стереотип українця у російській культурі та його політична

- інструменталізація. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України* 18 (2016), 179–194.
- Сарнацький 2004: Сарнацький, О., Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. *Історичний журнал* 9 (2004), 34–38.
- Серебрянська 2012: Серебрянська, І., Хохол і кацап: антоніми чи синоніми (на матеріалі української та російської преси), in: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів: Слов'янська культура та писемність: минуле і сучасність*, Ужгород 2012, 53–59.
- Середа 2010: Середа, О., Москвофільство, in: *Енциклопедія історії України*, Том 7: Мі-О. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2010, 83–87.
- Современная Галичина 1914: *Современная Галичина: Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроением*, Киев 1914.
- Станіславський 2007: Станіславський, В., Коломацькі статті 1687, in: *Енциклопедія історії України*, Том 4: Ка-Ком. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2007, 457–458.
- Субтельний 1994: Субтельний, О., *Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Пер. з англ. В. Кулик, Київ 1994.
- Таїрова-Яковлева 2007: Таїрова-Яковлева, Т., *Мазепа*, Москва 2007.
- Таїрова-Яковлева 2020: Таїрова-Яковлева, Т., *Іван Мазепа і російська імперія: Історія «зради»*, Київ 2020.
- Цыиркун 2011: Цыиркун, А., Украинский вопрос в годы Первой мировой войны (по материалам российской периодической печати). *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Історія»* 27 (2011), 10–16.
- Щеголев 1912: Щеголев, С., *Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма*, Киев 1912.
- Щеголев 1914: Щеголев, С., *Современное украинство: Его происхождение, рост и задачи*, Киев 1914.
- Щербін 2005: Щербін, Л., Українське питання в політиці Конституційно-демократичної партії Росії під час Першої світової війни.

Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис 11 (2005), 148–160.

Щербін 2010: Щербін, Л., Українське питання в діяльності Петра Струве як члена Конституційно-демократичної партії Росії. *Схід* 107 (2010), 126–130.

Яковенко 2012: Яковенко, Н., *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*, Київ 2012.

Abstract

The Cliché “Mazepynstvo” in the Russian Imperial Narrative before and during the First World War

The study outlines the aspects of use of the ideological construct “Mazepynstvo” in the Russian imperial narrative, which was being actively imposed and propagated in the consciousness of Ukrainian society. The cliché was used to represent the Ukrainian national movement in the Russian Empire and was interpreted exclusively as a detrimental phenomenon. The imperial narrative gained its final improvement during the First World War. One of the most important tasks of the tsarist autocracy was to find the internal enemy and form its negative image. This study analyses the historiography of the problem. The etymology of the cliché “Mazepynstvo” is stated and the historical circumstances under which it arose are outlined. The specifics of its theoretical justification, content, and semantic meaning are covered. The functional purpose and role in the general structure of the imperial ideological policy is clarified. The main methods of spreading clichés in society and its regulatory and legal support are determined. Specific cases of anti-Ukrainian measures, whose implementation was determined using the ideological construct “Mazepynstvo”, are given.